

Erik den heliges Sverige

Makten och riket

Vad var det för Sverige som fanns vid mitten av 1150-talet, vid den tid då kung Erik den helige och biskop Henrik den helige skall ha dragit ut på sitt korståg? Ett krigståg som i en historieskrivning långt senare skulle komma att betecknas som det första svenska korståget.

Sverige var ett kungarike, men kungavärdigheten var omstridd och ofta ifrågasatt. Den politiska maktens strukturer var ännu svaga. Politiska institutioner var vaga om ens existerande. Kungarnas möjligheter att utöva makt var vaga och grundades ofta mer på allianser mellan olika släktskapsgrupperingar än ett institutionaliserat och administrativt regelverk. Vi har egentligen inga bevarade spår av en regelbunden skriftlig administration.

Men 1100-talets Sverige var ett land där en kyrklig organisation byggdes upp och där ett kristet kungarike sakta etablerades. De skriftliga källorna är få, men de många kyrkorna, liksom andra lämningar, vittnar om denna grundläggande omvandling. Det var en period då Sverige på ett organisatoriskt plan omvandlades till ett kungarike i den västerländska, europeiska kyrkans utkant. Det var anammandet och införandet av en ny politisk kultur. Och Sverige höll på att bli ett kungadöme bland andra i Europa.

Sverige var långt ifrån ett enhetligt rike. Det blev så nästan aldrig under medeltiden. Vad som är känt om skatter, penningssystem, mått- och vikt från senare delen av medeltiden fanns det stora regionala skillnader. Stormän i olika landsdelar förutsätts ha haft ett betydande inflytande. Det fanns vissa regioner som kan kallas för ett politiskt centrum; slätterna i Väster- och Östergötland liksom kring Mälaren. Det var där en alltmer jordägande aristokrati hörde hemma, det var där kungarna uppehöll sig och det var där som biskopsdömena etablerades och växte fram. Vad som låg utanför detta var vad som kan kallas politiska periferier. Områden som Gotland, Norrland och inom det nuvarande Finland – för ”Finland” var som bekant ingen enhetlig region i ekonomiskt och kulturellt avseende – som på skilda sätt inrangerades i det framväxande svenska kungariket.

Vad som senare blev ett ”Sverige” bestod under den yngre järnåldern och vikingatiden av en rad olika, mindre herraväldnen: småkungadömen eller hövdingadömen. Frågan om hur ett svenskt rike växte fram är omdiskuterad och den är inte minst beroende av vad man skall lägga i begreppet rike. Tendenserna till större enheter med betydelsefulla manifestationer av makt förefaller dock under yngre järnålder och vikingatid att vara starkare i östra Sverige, i Mälardalen, än i västra Sverige, till

exempel Västergötland.¹

Genom framväxten av det kristna kungadömet ”europaiserades” Sverige. Området inlemmandes och integrerades i en större kulturkrets. Kristna kungar hade funnits i Sverige sedan omkring år 1000. Olof skötkonung († ca. 1022) räknas som den förste kristne svenske kungen. Uppgifterna om hans dop i början av 1000-talet vid Husaby källa invid Kinnekulle i Västergötland är osäkra.² De bygger på en senare tradition.

I det medeltida Sverige utvecklades notabelt nog aldrig en tradition om en kung som genom en avgörande händelse tog dopet och omvände sitt folk med eller utan våld. Det finns i alla fall ingen tradition som gör att det finns en svensk motsvarighet till den norske Olav Tryggvason eller den ungerske Stefan. Olof skötkonung brukar också framhållas som den förste kung som kan förknippas med såväl Svealand som Götaland. Det har ibland tagits som intäkt för att ett ”Sverige” fanns vid denna tid. För Curt Weibull var det omkring år 1000 som en svearnas kung också var kung över götarna.³

Frågan om Sveriges kristnande är rekonstruerad utifrån och skildrad i en rad olika senare tillkomna legender och endast vaga föreställningar om ett händelseförlopp kan rekonstrueras. Separata traditioner har senare smälts samman och homogeniserats. Det fanns en rad olika aktörer. Några traditioner om kristnandet har senare glömts bort, ibland förmodligen medvetet negligerats. Vi vet dock att influenser kommit från bland annat de brittiska öarna, men eftersom Sverige senare kom att inrangeras under ärkebiskopssätet i Bremen är det den tradition som färgat mycket, men inte allt, av föreställningarna hur Sverige kristnades.⁴

Olof skötkonungs far hette Erik segersäll. Om Erik kan sägas att han är den förste kung i Sverige om vilken vi har ett flertal, om än motstridiga uppgifter. Hans välde förefaller att ha varit begränsat till Mälardalen. Han var en utpräglad vikingakung; han ledde olika typer av plundrings- och tributkrävningsföretag. Ett tag skall han ha utövat ett välde i Danmark. Han skall där ha tagit dopet. Adam av Bremen ger oss uppgiften att han skall ha tillåtit kristna missionärer i sitt rike. Han skall dock ha återfallit till hedendomen när han återkom till sitt rike. Han saknade intresse eller möjlighet att genomdriva den nya religionen i sitt land. Hans drottning, Gunhild, var kristen, dotter till den polske fursten Mieszko. Det var hon som var mor till Olof skötkonung.

Vi vet numera, genom de arkeologiska utgrävningarna, att Sigtuna anlades under Erik segersälls tid i slutet av 900-talet. Vi vet också att Sigtuna kom att vara en kunglig stödjepunkt. Det var dessutom ett tidigt kristet centrum. Där har kung Olof skötkonung låtit prägla mynt med kristna inskriptioner. Mynten var, som framhålls av numismatikern Brita Malmer, ett sätt sprida propaganda för den nya tron.⁵

Uppsala eller snarast Gamla Uppsala, ett par kilometer norr om den senare staden, är förknippat med ett kungadöme. Utifrån de arkeologiska lämningarna kan konstateras att det var en centralort av mycket stor betydelse under järnålder. I skriftliga källor finns också belägg för att det var ett centrum för mäktiga kungar. Kungar satt i Uppsala och de har utövat olika, men för oss svårpreciserade hegemoniska välden. Uppsala hade berömmelse som ett åldrigt kungasäte och den traditionen återfinns bland annat och inte minst i Ynglingasagan.

Erik och Henrik tar farväl, då den svenska hären återvänder till Sverige. Bild från sarkofagen i Nosis. Foto: Museiverket.

Erik ja Henrik sanovat hyvästi ruotsalaisen sotajoukon palatessa Ruotsiin.
Kuva: Museovirasto.

Det kristna kungadömet och den tidigaste kyrkliga organisationen under 1000-talet och under den första delen av 1100-talet utvecklades framför allt i Götaland, inte i Uppsala, Uppland och Mälardalen. Skara i Västergötland var ett biskopssäte på 1000-talet, det första i Sverige, och Linköping senast i början av 1100-talet. Skara skall enligt en senare tradition ha grundats som biskopssäte av Olof skötkonung.

I Götalandskapen har själva kristningsprocessen börjat tidigare än i Svealand. Ett kristet gravskick finns tidigare i Västergötland än i något annat landskap i det medeltida Sverige. De många romanska stenkyrkorna i inte minst Västergötland från 1100-talet, i några fall kanske tidigare, vittnar om en tidig kyrklig organisation. Stormän har byggt egna kyrkor, vilka senare blev sockenkyrkor.⁶

Uppland och övriga Mälardalen har också övergått till kristendomen tidigt. Om detta vittnar inte minst de många kristna runinskrifterna från 1000- och 1100-talen. Men den kyrkliga organiseringen och sockenbildningen genomfördes senare än längre söderut. Den tidigaste kyrkliga organisationen hade skilda uttryck i Västergötland och i Mälardalen. Klosterväsendet etablerades först i Götalandskapen och i nära samband med kungamakten. Vreta kloster i Östergötland skall ha anlagts av kung Inge den äldre och drottning Helena omkring år 1100. Man kan därför säga att det kristna kungadömet och dess institutioner etablerades tidigast i Götalandskapen. Det var huvudsakligen i de landskapen som kungarna uppehöll sig före mitten av 1200-talet. På Visingsö anlades en liten borg vilken blev en vanlig uppehållsort för kungarna.

Hedniska reaktioner och bakslag för den nya tron kan utläsas kring slutet av 1000-talet, kanske främst 1080-talet, och omkring 1120-talet. Enligt Adam av Bremens berättelse skall Uppsala ha varit ett starkt hedniskt centrum ännu under slutet av 1000-talet. Där fanns en väl utvecklad kult. Men det är endast Adam av Bremen som berättar om detta i sin inflytelserika krönika och han besökte aldrig själv platsen. Nu

skall berättelsen kanske inte tolkas alltför bokstavigt; andra förklaringar har givits, inte minst av Henrik Janson. Det kan vara en till Bremenkyrkan konkurrerande kyrka, alltså kyrklig organisation, som har avsetts.⁷ Frågan om templets existens i Uppsala är fortfarande omdebatterad och några säkra arkeologiska spår av det har aldrig påträffats, Adam ställde dock i sin krönika ett hedniskt Uppsala mot ett kristet Sigtuna.

I den isländska Hervararsaga, nedskrivna på 1200-talet, omtalas att den gode, kristne kung Inge skulle ha fördrivits till Västergötland när han vägrade att utföra det hedniska blotet. I stället skall hans svåger, Blot-Sven, ha regerat i tre vintrar innan han fördrevs med vapenmakt. Denna historia kan mycket väl vara en litterär konstruktion.⁸ Men kungarna och den kristna monarki som de representerade har haft stora svårigheter att göra sig gällande i Uppland och Uppsala. Detta uppror skall ha inträffat på 1080-talet. Till 1080-talet kan också knytas legenden om den helige Eskil och hans martyrium på tinget i Strängnäs.

Till 1120-talet kan lokaliseras legenden om den helige Botvid som skall ha funnit sin martyrdöd i Södermanland. Botvid var en inhemsk storman som tagit dopet och blivit kristen i England. Av den legend som skrevs om honom framgår att det fortfarande skulle ha funnits en hednisk kult vid hans tid.⁹

De så kallade hedniska reaktionerna kan alla lokaliseras till Svealand. De behöver inte förutsättas ha varit hedniska, men snarare reaktioner mot det framväxande kungadömet och den kyrkliga organisation som var allierad med det. Under 1120-talet förefaller en politisk anarki ha rått; åtminstone i den meningen att ingen kung var allmänt erkänd. Stenkilsätten hade utlocknat 1120. På 1130-talet förefaller Sigtuna ha upphört som ett biskopssäte. I stället växer Uppsala fram som ett biskopssäte. Detta skall kanske nödvändigtvis inte tolkas som en kristendomens seger över en hedendom. Vad som skedde var att en mer fast och annorlunda kyrklig organisation etablerades i Mälardalen. Under denna period har seden med runstenar med kristna inskriptioner kommit till ett slut i Svealand, framför allt Uppland.

Det är vid den tiden, alltså omkring 1130, som Sverker den äldre kom till makten. Han var en östgötsk storman, men hans släktförbindelser är relativt okända. Hans fader skall ha lystrat till det ovanliga namnet Kornuba. Ställningen som kung legitimerades dock genom hans giftermål med kung Inge den yngres änka. Sverkers kungadöme hade goda kontakter med påvedömet. Och den kungliga maktställningen byggdes upp i nära samarbete med biskopsstolen i Linköping. Med kyrkliga förbindelser och legitimering byggdes ett nytt kungadöme upp. I Alvastra har han av allt att döma låtit påbörja en kungskyrka med krypta. Det hela har dock avbrutits i och med anläggandet av Alvastra kloster. Det var nämligen under Sverkers tid, och genom hans och hans drottningens aktiva medverkan som cistercienserna kom till Sverige. Cistercienserna i Sverige hade nära kontakter med den världsliga makten och genom dem etablerades definitivt klosterväsendet i Sverige. Cistercienserna hade också ett väl etablerat förhållande till den sekulära kyrkan. Den man som kom att bli Sveriges förste ärkebiskop, Stefan, var cistercienser. Han var kanske engelsman och en av de första bröder som kom till Alvastra. Möjligen har det första domkapitlet i Uppsala varit ett cisterciensiskt brödrakonvent. Viby kloster norr om Sigtuna kan ha

tillkommit för att tjäna det nya ärkebiskopssätet.¹⁰

Sverker fick, liksom många kungar under denna tid, en våldsam död. Han mördades 1156, enligt en traditionsuppgift på väg till julottan. Efter honom skall Erik Jedvardsson ha varit kung fram till dess att han mördades omkring 1160. Under en lång period, fram till början av 1200-talet, kom män från dessa båda ätter, de som av eftervärlden kallas för sverkerska och erikska ätterna, att växla om att vara erkända som kungar.

Det är denne Erik som vid mitten av 1100-talet, kanske 1155, skall ha företagit ett krigståg till Egentliga Finland; enligt den helgonlegend som författades under andra hälften av 1200-talet. Om denne Erik vet vi emellertid mycket litet som historisk person. Från hans egen tid har ytterst få skriftliga källor bevarats. I legenden omtalas att han hade varit kung i tio år när han mördades. Hans död 1160 efter att ha bevistat mässan i kyrkan i Östra Aros, förmodligen Heliga Trefaldighetskyrkan, medförde att han kom att betraktas som helgon senare. Han föll dock under interna tronstrider i kamp mot Magnus Henriksson. Men om Erik då hade varit kung i tio år måste han och Sverker ha regerat samtidigt. I sig var det inte otroligt att det fanns två kungar samtidigt. Kungarnas fysiska närvaro var viktig för att kunna upprätthålla herravälde. Konkurrerande kungavälden, liksom delade välden, förefaller inte ha varit någon ovanlighet under den tidiga medeltiden.

Erik är omtalad som son till en Jedvard, men vem denna var finns inga säkra uppgifter. Detta släktskapsförhållande är dessutom endast omtalat i den norska Sverresagan, samt i några isländska källor. Det ovanliga namnet Jedvard har uppfattats som engelskt. Hans drottning, Kristina, skall dock ha härstammat från gamla kungaätter. Hon var släkt med den tidigare kungen Inge den äldre och hans drottning Helena. De två hade aktivt medverkat vid grundandet av Vreta kloster. Eriks ursprung är alltså till väsentliga delar okänt, men det förefaller som om hans kungadöme har legitimerats genom giftermålet. Erik var förmodligen en storman som också kom att göra sig gällande som kung. Eventuellt var han av västgötasläkt. I Eriksberg i Gäsene härad söder om Falköping skall hans son, kung Knut Eriksson, ha avlidit, enligt kungalängden i Västgötalagen. Förmodligen har kyrkan, som skall ha byggts av Knut, uppkallats efter Erik. Biskop Bengt av Skara skall ha skänkt klockorna till kyrkan.¹¹

Erik har ganska kort tid efter sin död betraktats som ett helgon. Troligen var det under sonen Knut Erikssons regeringstid som detta skedde. Kalendariet från Vallentuna kyrka i södra Uppland från 1198 upptar Eriks festdag den 18 maj, vilket är det äldsta kända belägget för en helgonkult. Det finns också andra saker, inte minst mynt som tyder på att Erik skulle ha betraktats som helgon, liksom möjligen spår av romanska kyrkomålningar i Eriksbergs kyrka.¹²

Helgonkulten av Erik hade norska förebilder. Olav den helige, den norske kungen Olav Haraldsson som hade stupat under inbördesstrider i slaget vid Stiklestad 1030, var vid denna tid ett väl etablerat helgon, sinnebild för den rättrådige kungen. Han var det mest framgångsrika och populära av de nordiska helgonen under den tidigare medeltiden. Inte minst i delar av Sverige var han medeltiden igenom det mest populära helgonet.¹³ Men det kan också förmodas att kulten av Erik återgick

på existerande traditioner om honom själv. Till detta hör inte minst omtalandet av krigståget och omvändelsen av finnarna. Erikskulten kom aldrig att få samma betydelse som Olavskulten. Olav kunde bli en samlande symbol för det norska kungadömet; det var svårt för Erik att fylla en motsvarande svensk roll. Erik var från början framför allt ett dynastiskt helgon. Han var också ett helgon för ärkestiftet i Uppsala. Det var dock först från 1430-talet som det finns mer påtagliga belägg för att Erikskulten var spridd utanför Uppsalastiftet. I den landslag som tillkom för hela riket på 1300-talet omtalas Erik, tillsammans med Maria, i kungaeden. Han hade då blivit, om än inte exklusivt, skyddspatron för det svenska kungadömet. Erik ingick under 1300-talet tillsammans med en rad andra regionala helgon, Sigfrid, Eskil och Henrik, i den grupp som betecknades som rikets skyddspatroner.¹⁴ Erik fick som helgon inte samma dominerande ställning som Olav. Även det är ett uttryck för den mer lösliga och "federativa" karaktären i det svenska riket.

Det var först under Engelbrekstupproret på 1430-talet som Erik närmade sig funktionen som ett nationellt helgon. Då kunde han för åtminstone en svensk aristokrati stå som representant för en gammal god och svensk ordning mot sin namne, den orättrådige unionskungen. Erik den helige fick pryda det sigill som symboliserade att riksrådet som samlad korporation kunde styra det svenska riket i den valde kungens frånvaro. Det var från 1430-talet som kulten av Erik på allvar spreds över riket, åtminstone att döma efter de talrika bilder av honom som framträder från den perioden.¹⁵

Kulten av Erik den helige har alltså troligen i ett första skede omhuldats av hans dynasti. Efter Eriks död blev Sverkers son Karl erkänd som kung. Det var under hans regeringstid som Uppsala blev ett ärkebiskopssäte och Sverige därigenom en egen kyrkoprovins. Detta hade en betydelse genom att Sverige då definitivt kunde betraktas som ett eget kungadöme längst uppe i norr. Han mördades 1167 på Visingsö av Eriks son Knut. Knut var kung under en förhållandevis lång tid; han dog 1195 eller 1196, för ovanligheten av sjukdom. Det var under hans tid som en tidig skriftlig administration kan spåras.¹⁶

Erik den helige är en kung om vilken vi inte har speciellt många samtida uppgifter. Av kristna kungar är han den förste som mer konkret kan förknippas med Svealand. Den nystart som det kristna kungadömet fick med Sverker I var däremot förbundet med Östergötland.

Tronstriderna i Sverige har satts in i ett större sammanhang, som en kamp mellan det nationalkyrkliga och det universalkyrkliga. Det är framför allt kyrkohistorikern Knut B. Westman som identifierat denna konflikt.¹⁷ Hans terminologi är kanske inte den allra bästa. Sverkrarna stödde sig på de gregorianska reformidealerna, de som strävade efter kyrkans frihet från världslig inblandning. Erik skall ha representerat ett mer konservativt, nationalkyrkligt ideal, en kyrka under kungamaktens kontroll, men helst utan inblandning från påvedömet. Sverkrarna och Linköpings biskopsstol hade nära förbindelser med Lund, som från början av 1100-talet var ärkebiskopssäte för hela Norden. Därigenom fanns nära förbindelser med strävandena att hävda kyrkans frihet från världslig inblandning. Cistercienserna, som alltså kom på sverkrars initiativ, var en av de mer välartikulerade yttringarna av dessa kyrkliga reformsträvanden. En av

de ytterst få uppgifter som finns om Erik den helige utanför legenden är att han och hans drottning Kristina var inblandade i en egendomstvist med cisterciensermunkarna i Varnhems kloster i Västergötland 1158. Konflikten ledde till att munkarna för en tid flyttade därifrån och till Vitskøl på Jylland. Erik är alltså känd för att ha försvårat en cistercienseretablering i Sverige.

Kulten av Erik den helige har också setts med misstänksamhet från påvedömet. Under Alexander III:s pontifikat utfärdades 1171/72 förebråelser mot att man i Sverige dyrkade som helgon en man som hade omkommit under rusets inflytande. Det var för övrigt ett av de exempel som ledde fram till det påvliga och kuriala monopolet att utse helgon 1234. Vi vet inte om det är Erik som avses, men det har ofta antagits att så är fallet.¹⁸ Först 1256 har vi ett belägg för att påvarna accepterade Erik som helgon. Då beviljades 40 dagars avlat för alla dem som besökte den salige kung Eriks relik i Uppsala domkyrka, även om han faktiskt betecknas som kung Henrik(!).¹⁹

Kunskapen om Erik den helige och inte minst hans korståg för 850 år sedan vilar på en inte överväldigande säker empirisk grund. Källan är legenden tillkommen mer än 100 år senare. I en berömd källkritisk studie konstaterade arkeologen Knut Stjerna 1898 att ”legenden står således på nästan varje punkt i strid med historiens vittnesbörd”. Han menade att bakom legenden stod lokala, uppländska intressen. Erik var bland annat en fortsättning av en hednisk fruktbarhetskult. Andra källkritiska forskare, Lauritz Weibull och Jalmar Jaakkola, har dock argumenterat för att legenden och kulten helt och hållet var skapad av kyrkan och följde ett allmänt, europeiskt mönster för en helgonlegend. Curt Weibull kunde också i en källkritisk anda 1940 påpeka att en helgonlegend är värdelös för att rekonstruera ett

Erik och Henrik i altarskåp från Tövsala, Finland.

Foto: Museiverket.

Erik ja Henrik Taivassalon alttarikaapissa.

Kuva:

Museovirasto.

S:t Henrik från Sääksmäki kyrka., början av 1500-talet.

Foto: Museiverket.

Pyhä Henrik Sääksmäen kirkosta, 1500-luvun alusta.

Kuva: Museovirasto.

händelseförlopp. Erikslegenden var dessutom, enligt Curt Weibull, en av tidevarvets tarvligaste produkter. Sture Bolin som skrev artikeln om Erik den helige i *Svenskt biografiskt lexikon* 1953 konstaterade att vi om denne kung endast vet att han utövade kungamakt i Västergötland 1158 och att han fann en våldsamt död.²⁰ Att legenden och därmed kunskapen om Erik den heliges liv och gärning vilar på kyrkliga och politiska konstruktioner tillkomna mer än 100 år efter hans död understryks av Erik Lönnroth i en studie från 1959.²¹ I legenden finns uppgifter om att kungen inte skall ha krävt ut den kungliga tredjedelen av böterna. Erik skall ha prisats för att han ”inte girigt fikar efter sina undersåtars ägodelar.”²² Ett icke alltför påträngande kungadöme ingick i de så kallade äkta folkkungarnas strävanden. Och dessa hade sin huvudsakliga bas i Uppland.²³

Andra forskare, till exempel Knut B. Westman och Nils Ahnlund, menar att visserligen är legenden stereotyp uppbyggd, men varje legend innehåller också unika uppgifter. Till dessa hör för Eriks del omtalandet av krigståget till Finland. Det är en unik uppgift i legenden. Till detta kommer också naturligtvis den kunskap som Henrikslegenden ger. Henrik, biskop av engelskt ursprung och verksam i Uppsala, skall ha åtföljt kungen på ett krigståg. Kungen åstadkom en militär seger och därefter har biskopen kunnat förkunna den nya tron och företa dop. Henrik led martyrdöden på Kjulo träskis is. Även legenden kring Henrik har nedskrivits under senare delen av 1200-talet. Johannes från dominikanverkonventet i Sigtuna blev 1286 biskop i Åbo. Han främjade kulten av Erik och Henrik. Från hans tid härstammar Henrikslegenden och Henriksofficiet. Domkyrkan på Unikankare i Åbo började uppföras och stiftet inrangerades fastare i den uppsaliensiska kyrkoprovinsen. Vid den tidpunkt då legenderna om den helige Erik och den helige Henrik tillkom var det dessutom viktigt att markera en ”svensk” kunglig och kyrklig närvaro på andra sidan av Ålands hav. Det var vid den tiden som det så kallade tredje korståget började bli aktuellt.

Hur Finland blev en del av ett svenskt rike är ett omdiskuterat och komplicerat förlopp. Det inbegriper en rad skilda företeelser. Uppkomsten av en svenskspråkig befolkning i kustområdena är en medeltida företeelse, men hur långt tillbaka den går är svårt att avgöra. Likaså oklara är de organisatoriska ramar inom vilka denna kolonisation skedde. Här fanns kanske olika alternativ, men det mesta tyder på att det var fråga om en bondekolonisation; alltså inte någon storskalig och planerad kolonisation.²⁴ Det var också den gradvisa uppbyggnaden av en statlig eller kunglig förvaltning, liksom av en kyrklig organisation, vilka medförde att delar av det senare Finland blev en del av det svenska kungariket och en del av den uppsaliensiska kyrkoprovinsen.

Även om det är svårt att rekonstruera de heliga Eriks och Henriks krigståg och missionsverksamhet i Finland för kanske 850 år sedan, om de nu alls ägde rum, ligger betydelsen i att minnet av dessa händelser konkretiserades i legender och andra skrifter under det sena 1200-talet. Åbo stift organiserades. De befästa borgarna i Åbo och Tavastehus började uppföras, inte minst som stödjepunkter för en svensk statsmakt. Det var mot slutet av 1200-talet som en militär svensk offensiv inleddes österut med bland annat uppförandet av Viborg som en långvarig östlig markering för det svenska riket.

Erik den helige är genom sin martyrdöd förknippad med Uppsala. Det var där som hans relikier förvarades och det var där som kulten av honom omhuldades under medeltiden. Och hans kult följde med flyttning av ärkebiskopssätet från Gamla Uppsala till Östra Aros. Denna anknytning är dock förhållandevis unik under medeltiden. Svealand, Uppland och Uppsala tillhörde inte kungamaktens mest frekventa marker under den tidiga medeltiden. Kulten av den helige Erik har dock utnyttjat och bearbetat minnet av Uppsala, dvs. Gamla Uppsala, som ett förkristet, forntid kult- och kungacentrum.²⁵ Men det var också det Uppsala där länge det kristna, svenska kungadömet hade svårt att göra sig gällande; kanske inte så mycket för att det var kristet som att det representerade en ny form av herravälde, vilket hotade en gammal lokal maktelit.

Den intensifierade kulten av Erik i Uppsala under senare delen av 1200-talet reflekterar också vad som skulle kunna betecknas som kungamaktens återkomst till Uppsala och Mälardalen, men då som definitivt kristna kungar.

Det är svårt att säga något bestämt om Erik den heliges korståg. Det är i sig inget egendomligt att en svensk kung, hövding eller storman företog ett sjöburet krigståg. Här kunde man bygga på gamla goda traditioner. Det var kanske en fortsättning på vikingatidens politiska och ekonomiska kultur; eller en vidareutveckling av den. Mitten av 1100-talet var också den period då korstågen kom till Östersjöområdet. 1147 genomfördes det danska korståget mot venderna och det skulle följas av många krig under namn och legitimering av korståg. För år 1142 finns i Novgorodkrönikan angivet att en svensk kung eller furste och en biskop skall ha företagit ett krigståg mot Ladoga. Närvaron av en biskop tyder på att det rört sig om ett korståg, ett krig att utbreda eller befästa den (västerländska) kristenheten. Men 1142 var inte Erik kung (om det nu var en svensk kung som var och härjade bland ryssarna); den erkände kungen hette Sverker och den tänkbare biskopen är Gisle av Linköping.²⁶ Möjligheten

Sankt Erik, kalkmålning i Hattula kyrka.

Foto: Museiverket.

Pyhä Erik, kalkkimaalaus Hattulan kirkossa.

Kuva: Museovirasto.

finns att ett korståg från Sverker senare har usurperats in i Erikstraditionen.

Krigståget mot finnarna betecknas som *expeditio* i Erikslegenden. Detta var en term som användes i det medeltida källmaterialet för att beteckna den folkspråkliga termen ledung. Ledungens ålder har ständigt varit föremål för skilda tolkningar. Den ledung som finns i landskapslagarna, den är relativt utförligt reglerad i Upplandslagen, från slutet av 1200-talet, har betraktats som föråldrad; den anses vara en skatteledning. Upplandslagen förutsätter en kungamakt som hade möjligheter att uppbåda manskap, skepp och proviant för ledungen. Samtidigt förutsattes i lagen att ledungen vanligen avlöstes och utgick i form av skatter.

För Danmark har Niels Lund hävdad att ledungen inte skulle vara en speciellt ålderdomlig inrättning. Det var först på 1100-talet som kungen skulle ha maktbefogenheter att kunna uppbåda militära förpliktelser av detta slag. Tidigare har det varit enskilda stormäns uppbåd. Omkring 1170 skall ledungen ha lagts i fasta ramar.²⁷

I Sverige, inte minst i Mälardalen, har under lång tid stormän kunnat uppbåda sina följen, lieder, för sjöburna krigståg. Däremot är det osäkert hur länge kungar haft befogenheter och möjligheter att göra dessa allmänna, sjöburna krigsuppbåd från Mälardalen. Första gången vi har kännedom om ett stort sjöburet och kungligt krigståg som kan ha baserats på en ledung som den beskrivs i Upplandslagen är när marsken Torgils Knutsson 1293 inledde den serie av krigiska förvecklingar som i senare historieskrivning fått beteckningen tredje korståget.

Legenden är naturligtvis inte en värdelös källa; dess stora källvärde ligger för den period då den tillkom, dvs. inte Erik den heliges tid utan andra hälften av 1200-talet. Men det betyder inte att allt bara är en konstruktion. Den bygger naturligtvis på traditioner och föreställningar som inte är helt gripna ur luften. Minnet av ett svenskt korståg var viktigt att ihågkomma vid den tiden. Det kunde historiskt legitimeras den svenska expansionen mot de östligaste delarna av Finska viken, liksom att delar av

det nuvarande Finland integrerades inom det svenska riket som då, slutet av 1200-talet, organiserades i mer fasta ramar.

Helgonkungar har ibland betraktats som ett viktigt led i utvecklandet av ett rike eller en stat.²⁸ Här är dock Erik knappast något bra exempel. Eriks betydelse för utvecklingen av ett europeiskt kristet kungadöme i utkanten av det ”Europa” som höll på att formeras är svårgripbar. Han var viktig för att legitimera kungadömet. Men som historisk person har han inte haft någon betydelse för att kristna riket. Hans stora betydelse låg snarast efter hans jordiska död och hans liv som helgon. Då spelade han en inte föraktlig roll i det sena 1200-talet.

Fotnoter

¹ Se angående diskussionen om det svenska rikets framväxt senast fr.a. Maja Hagerman, *Spåren av kungens män. Om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vikingatid och medeltid*, Stockholm 1996; Åke Hyenstrand, *Lejonet, draken och korsen. Sverige 500-1000*, Lund 1996; Thomas Lindkvist, *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt*, Uppsala 1988; Peter Sawyer, *När Sverige blev Sverige*, Alingsås 1991

² Se bl. a. den senaste diskussionen i Stig Lundberg, ’Olof Skötkonung och Husaby’, i Michael Olausson (ed.), *En bok om Husabyar*, Stockholm 2000.

³ Curt Weibull, *Källkritik och historia*, Stockholm 1964, s. 52; ursprungligen tryckt 1921.

⁴ Toni Schmid, *Sveriges kristnande. Från verklighet till dikt*, Lund 1934; Jan Arvid Hellström, *Vägar till Sveriges kristnande*, Stockholm 1996, s. 13-41

⁵ Sten Tesch (red.), *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988-90*, Sigtuna 1990; Brita Malmer, ’Sigtunamyntningen som källa till Sveriges kristnande’, i Bertil Nilsson (ed.), *Kristmandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*, Uppsala 1996.

⁶ Claes Theliander, *Västergötlands kristnande. Religionsskifte och gravskickets förändring 700-1200*, Göteborg 2005; Eyvind Claesson, *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland*, licentiatavhandling, Medeltidsarknologiska institutionen, Lunds universitet 1989; Markus Dahlberg, *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*, Skara 1998.

⁷ Henrik Janson, *Templum nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075*, Göteborg 1998.

⁸ Henrik Janson, ’Kring kungakronikan i *Hervararsaga*’, i Stina Hansson & Mats Malm (eds.), *Gudar på jorden. Festskrift till Lars Lönnroth*, Stockholm 2000, s. 181-194.

⁹ Toni Schmid, ’Eskil, Botvid och David. Tre svenska helgon’, *Scandia*, 4, 1931 s 102-114

¹⁰ Sven Helander, *Den medeltida Uppsalaliturgin*, Stockholm 2001, s. 64-68.

¹¹ Knut B. Westman, ’Erik den helige och hans tid’, i Bengt Thordeman (red.) *Erik den helige. Historia, kult, reliker*, Stockholm 1954 s. 22

¹² Rolf Sjöberg, ’Rex Upsalie och vicarius – Erik den helige och hans ställföreträdare. Något om Erikskulten och de äkta folkungarnas uppror på 1200-talet’, *Fornvännen*, 1986; Rolf Sjöberg, ’Erik den helige – Sveriges rex iustus’, i *LLt. Festskrift till Lars O. Lagerqvist*, Stockholm 1989, s. 369f., Viola Hernfjäll, *Medeltida kyrkomålningar i det medeltida Skara stift*, Skara 1993, s. 29-41.

¹³ Se för Norrland inte minst Ingrid Lundegårdh, ’Kampen om den norrländska Oloavskulten’, i Lars Rumar (ed.), *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*, Stockholm 1997.

¹⁴ Louise Berglund, *Guds stat och maktens villkor. Politiska ideal i Vadstena kloster ca 1370-1470*, Uppsala 2003, s. 64ff

¹⁵ Nils Ahnlund, ’Den nationella och den folkliga Erikskulten’ samt Bengt Thordeman, ’Erik den helige i medeltidens bildkonst’ i Bengt Thordeman. *Erik den helige, Historia, kult, reliker*, Stockholm 1954, s. 109-150, resp. 173-224

¹⁶ Inger Larsson, *Svenska medeltidsbrev. Om framväxten av ett offentligt skrifbruk inom administration, förvaltning och rättsutövning*, Stockholm 2001, s. 25-35.

¹⁷ Fr. a. Knut B. Westman, *Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius III:s*,

Stockholm 1915, s. 144ff.

¹⁸ Så t. ex. Einar Carlsson, 'Erikskultens uppkomst', *Saga och sed*, 1938.

¹⁹ *Diplomatarium Suecanum* (DS) nr. 435. "...ad sepluchrum beati Henrici Regis cuius corpus in uestra requiescit ecclesia deuote concurrat populi multitudo."

²⁰ Knut Stjerna, *Erik den helige. En sagohistorisk studie* (Lunds universitets årsbok, 31:1:2) Lund 1898; Lauritz Weibull, 'Erik den helige', *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 3:7, 1917, Jalmari Jaakkola, *Pyhän Eerikin pyhimystraditionin, kultin ja legendin synty* (Historiallisia tutkimuksia, 2:1) Helsinki 1921; Curt Weibull, 'När och hur Finland blev svenskt', *Scandia*, 1941; Sture Bolin, 'Erik den helige', *Svensket biografiskt lexikon*, 14, Stockholm 1953

²¹ Erik Lönnroth, 'Kring Erikslegenden' i Erik Lönnroth, *Tidens flykt*, Stockholm 1998, s. 150-166, ursprungligen tryckt 1959.

²² *Vita sancti erici regis et martyris*, kap. 9-10, här i översättning efter Hans Aili i Hans Aili & al. (eds.) *Räster från svensk medeltid*, Stockholm 1990.

²³ Erik Lönnroth, 'De äkta folkungarnas program' i Erik Lönnroth, *Från svensk medeltid*, Stockholm 1959, s. 13-29, ursprungligen tryckt 1944

²⁴ Frågan diskuteras ibland annat i de tvärvetenskapliga antologierna Kurt Zilliacus (ed.), *"Finska skären". Studier i åboländsk kulturhistoria*, Helsingfors 1990; Ann-Marie Ivars & Lena Huldén (eds.) *När kom svenskarna till Finland?*, Helsingfors 2002.

²⁵ O. Sundqvist, *Freyr's offspring. Rulers and religion in ancient Svea society*, Uppsala 2002, s. 293-364.

²⁶ Det finns andra sammanhang där kung Sverker och biskop Gisle samarbetat. 1143 lät kung Sverker och drottning Ulfhild anlägga Alvastra cistercienserkoster; samtidigt som biskop Gisle lät grundlägga Nydala av samma orden i Småland.

²⁷ Niels Lund, *Lid, leding og landeværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*, Roskilde 1996.

²⁸ Se t. ex. Erich Hoffmann, 'Politische Heilige in Skandinavien und die Entwicklung der drei nordischen Reiche und Völker', i Jürgen Petersohn (ed.), *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, Sigmaringen 1994, s. 293 samt fr. a. Gábor Klaniczay, *Holy rulers and blessed princesses. Dynastic cults in medieval Central Europe*, Cambridge 2002.

